

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԼԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐԽԻՎԸ

1929 թվականին նախկին Լազարյան ճեմարանի գրադարանի գրականությունը և գրադարանի պահպանության հանձնված Լազարյանների արխիվը Մոսկվայից փոխադրվում է Երևան: Գրականության մի մասը տրվում է Երևանի Պետական Համալսարանին, իսկ մյուս մասը՝ արխիվի հետ ստանում է Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանը:

1956 թվականի ամռանը Պետական Մատենադարանի դիրեկցիան Հանրային գրադարանից ստացավ Լազարյանների արխիվը, դրա փոխարեն գրադարանին հանձնելով հնատիպ գրականության կրկնօրինակների մի հավաքածու:

Դեռևս այն ժամանակ, երբ արխիվը գտնվում էր Հանրային գրադարանում, մեր գիտնականներից շատերը հնարավորություն էին ստացել ծանոթանալու արխիվի նյութերին: Այսպես, ողջ արխիվը ծայրից ծայր նայել է պրոֆ. Լեոն: Հետազայում այդ նյութերին ծանոթացել են պատմաբաններ Աշ. Հովհաննիսյանը, Մ. Ներսիսյանը, Վ. Պարսամյանը, գրականագետ Ա. Ինճիկյանը, Շ. Նաղարյանը և ուրիշներ: Չնայած դրան, արխիվի արժեքավոր նյութերը մշակված չլինելով, մատչելի չէին մեր գիտական հասարակայնությանը:

Մատենադարանի արխիվային բաժնի կողմից վերջին երկու տարվա ընթացքում Լազարյանների արխիվի նյութերը ենթարկվեցին գիտական մշակման և դրանց ընդարձակ անոտացիաները դրվեցին մեր գիտնականների տրամադրության տակ:

141 ծավալուն գործերում ամփոփված են Լազարյանների արխիվի ոչ բոլոր նյութերը: Հայտնի է, որ այդ արխիվի նյութերը ցրված են նաև Մոսկվայի և Լենինգրադի զանազան արխիվներում: Չնայած դրան, Մատենադարանում պահպանվող վավերագրերը իրենցից մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն Լազարյան տոհմի որոշակի շրջանի պատմության լուսաբանման առումով, այլև նրանով, որ լույս են սփռում հայ հասարակական կյանքի ամբողջ կես դարի պատմության մի շարք կարևոր դրվագների վրա:

Նյութերն արտացոլում են հիմնականում 19-րդ դարի առաջին կիսամյակի Ռուսաստանի իրադարձությունները և Ռուսաստանում բնակվող հայ ժողովրդի վիճակը: Մի բարդ ժամանակաշրջան էր այդ, երբ Ռուսաստանում տեղի ունեցան 1812 թ. հայրենական պատերազմը և ղեկաբրիստների ապրտամբությունը, երբ Հայաստանն ազատագրվեց պարսկական լծից և միացավ Ռուսաստանին: Քաղաքական այս իրադարձություններին ղուգրնթաց լուրջ փոփոխություններ էին կատարվում և երկրի տնտեսական կյանքում: Ընդհատիկ կարգերի ընդերքում հասունանում էին ըմբոստության հունդերը և



ազատասիրական ոգին մուտք էր գործում և՛ ճորտ գյուղացիության լայն շերտերը, և՛ ինտելիգենցիայի շրջանները:

Այս ժամանակաշրջանում իր ուրույն և հետաքրքրական կյանքով էր ապրում և հայ ժողովուրդը, որն անվերապահ ուսական օրինետացիա ունենալով հանդերձ՝ քաղմիցս բողոքում էր ցարական գաղութային քաղաքականության հետևանքով օր ավուր ծանրացող տնտեսական դժվարությունների դեմ: Սակայն չէր դադարում հայ ժողովրդի մտավոր զարթոնքին հաջորդած վերելքը. ի հակակշիռ ուս իրականության բարձր շրջաններում և հայ ազնվականության մեջ իշխող կառավարական, պաշտոնական գաղափարախոսության, հայ առաջավոր գործիչները զարկ էին տալիս հայկական մշակույթի հետագա զարգացմանը, որպես կայուն խարխալ՝ հենվելով ուսական առաջադիմական մտքի վրա:

Ահա այս ժամանակաշրջանն իր հիմնական դժերով արտացոլվել է Լազարյանների արխիվում պահպանված նյութերում:

Լազարյանները բավականաչափ կրթված էին, որպեսզի պատմական փաստաթղթերի հետ միասին կարողանային ըստ արժանվույն գնահատել և հենց իրենց ժամանակի փաստաթղթերը: Ավելին, նրանք մեծ խնամքով պահպանել են ոչ միայն աշխարհի գրեթե բոլոր ծայրերից իրենց ստացած նամակները, դիմումները, կոնդակները և այլ նյութեր, այլև հենց իրենց գրած նամակների պատճենները: Այդ ամենը նրանք հավաքել են ժամանակագրական կարգով, կազմել առանձին գործերում և հանձնել Լազարյան ճեմարանի գրադարանի պահպանությանը:

Սակայն արխիվի բոլոր գործերը չէ, որ մեծ արժեք են ներկայացնում. պայմանական ձևով, որքան այդ հնարավոր է, Լազարյանների արխիվի գործերը դասավորվել են թեմատիկ կարգով և բաղկացած են հետևյալ բաժիններից. առևտրական և տնտեսական նյութեր, նամակներ, կոնդակներ և այլ նյութեր, պաշտոնական և այլ կարգի գրություններ, նյութեր Լազարյանների և Լազարյան ճեմարանի մասին, թերթերի, ամսագրերի և տպագիր նյութերի հավաքածուներ, եկեղեցական և դավանաբանական նյութեր, ուսումնասիրություններ և աշակերտական շարագրություններ, դանադան նյութեր՝ օտար լեզուներով, Լազարյան տոհմի ստացած հրովարտականներ, ֆերմաններ և պարգևներ:

Գիտության համար այս գործերից անառարկելիորեն մեծ արժեք են ներկայացնում Լազարյանների ստացած նամակների բազմաթիվ հավաքածուները, որանք հիմնականում զետեղված են հետևյալ գործերում թղթ. 102, գործ 17, 6, թղթ. 103, գործ 5, 9, թղթ. 104, գործ 7, 8 և գործ՝ առանց համարի, թղթ. 105, գործ 11, 13, թղթ. 106, գործ 14, 35, թղթ. 107, գործ 44, թղթ. 108, գործ 60 և այլն:

Այդ վավերագրերը ոչ միայն մեծ հնարավորություն են ընձեռում դանադան կարևոր հարցեր լուսաբանելու, այլև օգնում են ժամանակի մի շարք գործիչների կերպարների բնութագրման գործին: Այդ իմաստով, ձեռքի տակ եղած նյութերը հնարավորություն են տալիս ամբողջական գաղափար կազմելու Հովակիմ Լազարյանի և նրա որդիներ Խաչատուրի և Հովհաննեսի, ինչպես և Ներսես Աշտարակեցու, Եփրեմ Կաթողիկոսի, Հովհաննես արքեպիսկոպոսի գործունեության մասին:

102 թղթապանակի № 17 գործում զետեղված են գերազանցապես Հովա-



կիմ Լազարյանի նամակները՝ ուղղված իր հարազատներին: Այդ մեծարժեք նամակների ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա մեր բանասերներին՝ հանդամանորեն ծանոթանալու 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների նշանավոր հայ ազնվական գործիչ Հովակիմ Լազարյանի հետ:

Դարասկզբին Հ. Լազարյանը առևտրական և արդյունաբերական լայն գործունեություն էր ծավալել Ռուսաստանում: Պետերբուրգում և Մոսկվայում նա մեծագին տներ ուներ, հանգիստանում էր մայրաքաղաքների հայ եկեղեցիների հոգաբարձուն, նրա մետաքսի ֆաբրիկայի արտադրանքն ուղարկվում էր երկրի առևտրական կենտրոնները: Միաժամանակ, Հովակիմ Լազարյանն ուներ ահագին կալվածքներ, աղի և երկաթի մշակման գործարաններ: Իր նամակներից մեկում նա գրում է, որ մետաքսի ֆաբրիկայից բացի, որն իրեն վնաս է բերում, աղահանքերը, երկաթահանքերը, Յարոսլավլի, Տուլայի և կալուգայի գյուղերի 2400 ճորտ գյուղացիները 1 միլիոն ռ. գին ունեն և տարեկան 100.000 ռ. եկամուտ են բերում: Այդ գործի վավերագրներից երևում է և Լազարյան-գործարանատիրոջ ջանքերը՝ կատարելագործելու իր արդյունաբերության տեխնիկան (այսպես, արդեն 1813 թվ. նրա գործարաններում հնարված մեքենաներով աղի արտադրանքը փոխադրվում էր նիժնի, նոր մոդելով պատրաստված շոգու մեքենայով մշակում էին երկաթի զանազան տեսակներ, և այլն):

Արդյունաբերող լինելուց բացի, Հովակիմ Լազարյանն առևտրական կապերով կապված էր մի շարք արևտրական տների հետ: Սակայն նա միաժամանակ խոշոր ճորտատերերից էր, որը պատշաճ հարաբերություններ էր պահպանում նահանգապետների և վարչական այլ ծառայողների հետ: Իր եկամտի կարևոր աղբյուրներից մեկը Հովակիմ Լազարյանը համարում էր ճորտ գյուղացիների շահագործումը: Այսպես, երբ նա դժգոհություն է հայտնում այն բանից, որ ֆաբրիկան մեկ տարվա ընթացքում 900.000 ռ. եկամուտ տալու փոխարեն միայն վնաս է բերել, այն միտքն է հայտնում, թե այդ կորած կապիտալով իրենք կկարողանային 2000—2500 ճորտ ձեռք բերել, որոնք տարեկան 60—70.000 ռ. եկամուտ կբերեին իր տնտեսությանը:

Իբրև ճորտատեր և գործարանատեր, Հովակիմ Լազարյանը հավատարիմ էր իր դարի սկզբունքներին և անդիջող՝ իր շահերի պաշտպանության հարցում: Նրա նամակներից երևում է, որ նա դատական գործ է հարուցել և երկար ժամանակ զբաղվել իր Գոլոշչապոլո կալվածքի գյուղացիության հարցով: Դատական գործ է վարել իր մետաքսի ֆաբրիկայի ֆաբրիչնիկների դեմ, այդ նպատակի համար օգտագործելով իր բազմաթիվ կապերն արքունիքի հետ: Նա անդիջող էր և պարտապանների նկատմամբ. որդիներին հանձնարարում է վաճառական Միխայլովի պարտքի ժամկետը լրանալուն պես նրան դատի տալ և չզիջել: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ երբ նախիջևանցի վաճառական Խարախաշովը մի փոքր ուշացնում է նրան վճարելիք պարտքը, վերջինս մի առանձին նամակով դիմում է նախիջևանի բնակիչ և իր բարեկամ Իվան Աբրահամյանին և նրանից տեղեկություններ խնդրում՝ Խարախաշովի անշարժ կալքի արժեքի մասին:

Այս ամենով հանդերձ Հովակիմ Լազարյանը հսկայական գործ է կատարել հայ ժողովրդի լուսավորության ասպարեզում: Եղբոր՝ Հովհաննես Լազարյանի



օրինակով, նա մեծ գրամագլուխ է տրամագրում հայազգի մանուկների համար ճեմարան հաստատելու նպատակին և անձամբ ղեկավարում է այդ դպրոցի շինարարության գործը: Լազարյանն իր նամակներում հսկայական ուշադրություն է նվիրում ինչպես դպրոցի կառուցման աշխատանքներին, այնպես էլ ուսումնական գործը կարգավորելու, դպրոցը որակյալ ուսուցիչներով ապահովելու հարցերին: Հետագայում ևս, մինչ իր կյանքի վերջը, նա ուշադրության կենտրոնում էր պահում Մոսկվայի դպրոցի բարեկարգման հարցերը:

Հովակիմ Լազարյանը լայն գրագրություն էր վարում ժամանակի կաթողիկոսների, առաջնորդների, տարբեր երկրների հայ հոգևորականության ներկայացուցիչների, առևտրականների և այլ գործիչների հետ: Նրա նամակների սևագրություններից երևում է, թե որքան լայն են եղել նրա գործունեության շրջանակները:

Հովակիմ Լազարյանը, իսկ հետագայում և նրա որդիները, լայն կապեր ունեին պաշտոնական շրջաններում: Այսպես, նրանք փոխադարձ այցելություններ էին տալիս Արակչեկին, Օսլովին, Ռաստոպաշինին, Կոզոզավլևին, Սպերանսկուն, Գոլիցինին, Կոչուբեյին, Կուրակինին, Բենկենդորֆին, Լոբանովին, Լանսկոյին, Գորչակովին և այլն: Մի նամակում Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանները առաջնորդին գրում են, թե մայրաքաղաքի 50-ի շափ մեծամեծներ և թագավորի մերձավորներն իրենց բարեկամներն են և հաճախ են հաշում իրենց տանը (թղթ. 104, գործ 8, 170): Հովակիմ Լազարյանը և նրա որդիներն անվերապահ ուսական օրինեստացիա ունեին և իրենց անձնական նամակներում հաճախ էին խոսում այն մասին, որ Ռուսաստանում անձի և գույքի լիակատար ապահովություն և հավատի անձեռնմխելիություն գոյություն ունի:

Հ. Լազարյանի նամակներն աչքի են ընկնում իրենց ինքնատիպությամբ. նրա ոճը պատկերավոր է, լեզուն կենդանի և գրագետ: Նրա խոսքը երբեմն նույնիսկ ռիթմավորվում է և որոշ նամակներ ավարտվում են շափածո տողերով: Սիրիի գործարանները մեկնած իր որդուն, Խ. Լազարյանին ուղղված մի նամակում նա բանաստեղծական ոգևորությամբ է խոսում այն մասին, որ ինչպես բնության զարթոնքը, բացվող գետերի կարկաչը, այնպես էլ գործարանային գեղեցիկ առօրյան խթան կհանդիսանան նրա հետագա աշխատանքների համար և մեծ սեր կառաջացնեն զեպի գործարանատիրոջ, հանքատիրոջ աշխատանքը:

Լազարյանը նախանձախնդիր էր իր ազգի պատվին և նրա հարատևմանը: Նամակները միշտ գրում էր հայերեն լեզվով (փոքրիկ բացառությամբ) և որդիներին հանդիմանում հայերենով չգրելու համար: Նրա որդիները, սակայն, հեռացան իրենց հորից. նրանց համար հայերենն արդեն մայրենի լեզու չէր. Հովհաննես Լազարյանն իր հարազատներին գրում էր մեծ մասամբ ֆրանսերեն և կամ ռուսերեն լեզուներով: Լազար Լազարյանը գրում էր միայն ռուսերեն. իր զինվորականի պաշտոնով էլ, չհաշված ռուս-պարսկական կռիվներին ունեցած մասնակցությամբ, նա կտրված էր Լազարյաններին հուզող ընթացիկ ազգասիրական գործերից: Հովակիմ Լազարյանից հետո նրա ազգասիրական-լուսավորական և առևտրական գործունեությունը շարունակեցին Հովհաննես և Խաչատուր Լազարյանները: Խաչատուր Լազարյանը, որը իր տոհմի ամենակարկառուն ներկայացուցիչն էր, կես դարից ավելի շարունակեց իր



հոր ստեղծած արագիցիաները և անձամբ ղեկավարեց Լազարյան Հեմարանի լուսավորական գործունեությունը: Նա նույնպես գրում և մտածում էր ուսերեն և պարտքի բերումով միայն շարունակում էր մնալ հայ և ծառայել իր ազգի լուսավորության գործին: Իր քաղաքական դավանանքով խաչատուր Լազարյանը շարունակում էր հոր քաղաքականությունը և նվիրված էր ցարական կառավարությանը: 1826 թվականի աշնանը նա ծառայության մեջ է մտնում Բենկենդորֆի մոտ և պարտավորվում է լուրեր հաղորդել պարսկական և թուրքական սահմաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: 1826 թվականի սեպտեմբերի 10-ի թվակիր նամակներում Խ. Լազարյանը ներսև Աշտարակեցուն, Թիֆլիսում բնակվող Մելքիսեղեկ քահանա Ղամազյանին, Ղզլարի բնակիչներ Գասպար Մելքումիչին և Վարշամ Գուրգենիչին, իսկ հետագայում և Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, իշխան Մ. Չ. Արղութինսկի — Նրկայնարազուկին և այլոց հայտնում է իր ստանձնած պաշտոնի մասին և նրանց ժանդակությունը խնդրում:

Առանձնապես Ն. Աշտարակեցուց նա խնդրում է պատերազմական լուրերն ավելի արագ ուղարկել, քան դրանք տեղ կհասնի թագավորական սուրհանդակը: Հետագայում նա Աշտարակեցուն գրում է, որ թագավորը զոհ է նրա ուղարկած լուրերի համար, որոնք ավելի ընդարձակ են և թարմ, քան պաշտոնական հաղորդագրությունները (թղթ. 106, գործ 14, վավ. 111, 120):

Նույն թվականի նոյեմբերին արդեն Բենկենդորֆը շնորհակալություն էր հայտնում Խ. Լազարյանին՝ Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Վրաստանի մասին հաղորդած նրա արժեքավոր տեղեկությունների համար (թղթ. 104, գործ՝ առանց համարի, վավ. 27):

Խաչատուր Լազարյանն իր եղբայր Հովհաննեսի հետ զբաղվում էր Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքների հայ հասարակության դիմումների գործով և ջանք չէր խնայում, որ դրանք իրենց դրական լուծումն ստանան: Նրանք ուղղված նամակներից, ինչպես և նրա գրած նամակների սեղագրություններից պարզվում է, որ տասնյակ տարիներ Լազարյաններն զբաղվել են այդ հարցերով, այդ նպատակի համար օգտագործելով իրենց բազմաթիվ կապերը ժամանակի պետական խոշոր գործիչների հետ: Այսպես, օրինակ, նա ժամանակի առաջնորդներ Ներսես, Հովհաննես և Գրիգոր արքեպիսկոպոսներին է ուղարկում հավատարիմ մարդկանց ձեռքով իրեն հասցված նրմուլովի ղեկուցագիրը՝ մինիստրների կոմիտեին, որով նա պահանջում էր հայերից հետ վերցնել նախկին թագավորների կողմից նրանց շնորհված արտոնությունները (թղթ. 106, գործ 14, վավ. 121—122, թղթ. 111, գործ 36, վավ. 37):

1827 թվականի մայիսին Ղզլարի և Գրիգորուպոլսի հայերին ուղղած նամակում Խ. Լազարյանը հայտնում է, թե հայերի արտոնությունների պահպանման օգտին քվեարկել են մինիստրների կոմիտեի 12 անդամ և դեմ՝ 2 հոգի: Միաժամանակ հայտնում է, որ հարցը թագավորը փոխադրել է թագավորական խորհրդի քննությանը, ուստի ինքն շտապում է Պետերբուրգ, անձամբ զբաղվելու այդ գործով (թղթ. 106, գործ 14, վավ. 131—136):

Հայերի վիճակի թեթևացման հարցով զբաղվելով հանդերձ, Լազարյանն աշխատում էր նրանց մեջ վառ պահել կառավարությանը հավատարիմ մնալու զգացումները: Կուբանի հայ հասարակության համար եկեղեցի կառուցելուն օժանդակելու նպատակով 2000 ռ. ուղարկելով, նա խորհուրդ է տա-



լիս ապրել հաշտ և հնազանդ լինել կառավարությանը: Այս առումով հետաքրքրական է այն, որ երբ աստրախանցիներն իրենց նամակներից մեկում բողոքի խոսք են գրում իրենց վիճակի մասին, Լազարյանն իսկույն հանդիմանում է նրանց և աստրախանցիները հաջորդ նամակում ներողություն են խնդրում իրենց հանդգնության համար (թղթ. 105, գործ. 11, վավ. 90):

Խաչատուր Լազարյանը նույնպես զբաղվում էր էջմիածնի աթոռի հետ կապված հարցերով, կաթողիկոսության թեկնածուների ընտրությամբ, հետևողական նամակագրական կապ էր պահպանում առաջնորդների և կաթողիկոսի հետ, ընդ որում նրանց ուղղություն էր ցույց տալիս ընթացիկ աշխատանքներում, իսկ երբեմն՝ թելադրում, թե ինչ է հարկավոր անել: Այսպես, ներսեսին գրած նամակներից մեկում խոսելով հայ եկեղեցու դավանության դեմ սուսերեն լեզվով հրատարակված հոդվածների մասին, խորհուրդ է տալիս հանդես գալ պատասխան հոդվածով (թղթ. 107, գործ 44, վավ. 387):

Լազարյանները կառավարության և Աթոռի միջև սոսկ միջնորդի դեր չէին կատարում. հաճախ նույնիսկ նրանք աթոռի անունից ուղիղ գծով կապվում էին արքունիքի հետ: Եվ որպեսզի անարգել կերպով ցանկացած ժամանակ և ցանկացած հարցով (գերազանցապես հայերի արտոնության պահպանման և Լազարյան ճեմարանի հետ կապված հարցերով) կարողանան Աթոռի անունից կապվել թագավորի հետ, նրանք կաթողիկոսից ստորագրված և կնքված կոնդակի ձևեր են խնդրում, որին երկար ժամանակ առարկում էր Եփրեմը:

Խաչատուր Լազարյանը նամակագրական կապեր ուներ և արևմտահայ հատվածի հետ: Նրանց ներկայացուցիչների խնդրանքով, նա փորձում էր նրանց փրկել կաթողիկոսության վտանգից, կապել էջմիածնի հետ և արևմտահայության լայն շերտերում արժարժել ռուսական օրինկոտացիայի սերը (թղթ. 107, գործ 44, վավ. 372, թղթ. 125, գործ 30, վավ. 47, 48):

Խաչատուր Լազարյանը շարունակ զբաղվել է ճեմարանի հարցերով և իր եղբայր Հովհաննեսի հետ միասին արել հնարավորը՝ ճեմարանի ուսման գործը բարձր հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ: Արխիվի վավերագրերը ցույց են տալիս այս բնագավառի նրա ձեռնարկումները: Լազարյանները լայն կապեր են պահպանել Եվրոպայի գիտական կենտրոնների հետ և իրենց հրատարակություններից պարբերաբար ուղարկել են բոլոր աչքի ընկնող գրադարաններն ու գիտական հաստատությունները:

Ժամանակի հայ գործիչներից Խ. Լազարյանը կապված էր առավելապես Մսեր Մսերյանի և Գաբրիել Այվազովսկու հետ: Այվազովսկուն գրած մի նամակում նա խորհուրդ էր տալիս «Մասյաց աղավնին» հրատարակել գրաբար լեզվով, բանի որ աշխարհաբար վնասում է գրականությանը (թղթ. 112, գործ 64, վավ. 41): Հետաքրքրական է, որ Այվազովսկին իր պատասխան նամակում բաժանելով հանդերձ Լազարյանի կարծիքը գրաբարի մասին, այն միտքն է հայտնում, որ բավական է իր ամսագիրը փորձի հրատարակել գրաբար լեզվով և կզրկվի իր բոլոր բաժանորդներից (թղթ. 108, գործ 83, վավ. 6): Լազարյանն ակտիվ կերպով միջամտում է և Այվազովսկու Ռուսաստան փոխադրվելու և առաջնորդական աթոռ ստանալու գործին: Այդ կապակցությամբ Հովհաննես Այվազովսկուն գրած նրա նամակներից երեւում է, թե նա ինչպես նախանձախնդիր էր այն հարցին, որ Գ. Այվազովսկին ոչ միայն առաջնորդություն ստանձնի, այլ եթե հնարավոր լինի՝ կաթողիկոսի գավազան:



Մսեր Մսերյանի հետ Խ. Լազարյանի ունեցած նամակագրական կապից մի անգամ ևս ակնհայտ է դառնում աճյա փաստը, որ Խ. Լազարյանը հայ հոգև-վորականության և կղերա-ֆեոդալական հոսանքի մյուս ներկայացուցիչների հետ միևնույն դիրքերից էր հարվածում ժամանակի առաջավոր մտածողներին, չխորշելով անգամ մատնությունից<sup>1</sup>:

Լազարյանների արխիվում մեծ քանակ են կազմում Ռուսաստանի առաջ-նորդ և ապա հայոց կաթողիկոս Եփրեմի նամակներն ու կոնդակները: Այդ նամակներում մեծ մասամբ արտահայտություն են գտել Ռուսաստանի հայա-բնակ քաղաքների հասարակությանը հուզող հարցերը՝ կապված նրանց արա-նությունների պահպանման հետ: Կաթողիկոսի կոնդակները հետաքրքրական են մի կողմից պատկերացում կազմելու հայաբնակ քաղաքների ժողովրդի վիճակի, իսկ մյուս կողմից՝ աթոռի և պարսկական բռնակալների փոխհարա-բերության հարցի մասին: Այսպես, Եփրեմ կաթողիկոսը բազմիցս գիմում է Լազարյաններին՝ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքների հասարակությանն օժանդակելու, Հնդկահայերի կտակած գումարներն ստանալու, դանադան ճա-նապարհորդների Պետերբուրգում օգնելու, Լազարյան Հեմարանը Թիֆլիս փո-խադրելու և այլ հարցերով: Նրա կոնդակներում խոսվում է նաև պարսից բռ-նակալության, պարսկական իշխանավորների կամայականությունների մասին: Նամակներից մեկում Եփրեմը խնդրում է 300 ռուբլիանոց գրպանի մի ժամա-ցույց գնել Աբրահամ Միրզայի համար, որը մեկն ընծա ստանալով՝ պահանջել է երկրորդը: Մի այլ նամակում Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, դարձյալ Եփրե-մի հանձնարարությամբ, Լազարյաններից խնդրում է 5 ժամացույց գնել (ստա-ցած երեքից բացի), որպեսզի սարդարի և շահի դատեր հարսանիքին կաթողի-կոսը մեծամեծներին ընծայի: Նա աղաչում է այդ պատվերը շուտափույթ կա-տարել, որպեսզի կաթողիկոսը շտանջվի «խստասիրտ բարբարոսաց» պատ-ճառով (թղթ. 103, գործ 5, վավ. 107): Ինքը Եփրեմ կաթողիկոսը ևս անսքող ատելությամբ խոսելով պարսից բռնակալների մասին, խոր հավատով էր նա-յում ռուսական կառավարությանը: 1827 թվականի ապրիլին գրած կոնդակ-ներից մեկում նա հայտնում էր, որ շնայած 6-ամյա տարագրության հետ կապված տառապանքներին, հույս ունի, որ մոտ ապագայում կտեսնի իր հայ-րենիքի կառարյալ ազատությունը՝ «ի ձեռաց նեղչաց» (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 20):

Արխիվում բազմաթիվ նամակներ լուսաբանում են Ռուսաստանի առաջ-նորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի գործունեության շրջանակները: Այդ նա-մակները նույնպես առնչվում են հայաբնակ քաղաքների հասարակության վիճակի պատկերման և կամ այդ առիթով ձեռնարկվելիք միջոցառումների հետ: Հովհաննես արքեպիսկոպոսը Լազարյանների հետ բանակցում է և ըն-

<sup>1</sup> Մսերյանին գրած նամակներից մեկում խաչատուր Լազարյանը գովելով նրա «Ճառքաղ» ամսագիրը, հետևյալ միտքն է հայտնում «Հյուսիսափայլի» և նրա հրատարակիչների մասին. «Այն անախորժությունները, որոնք եղան հայկական մյուս անօգուտ և դատարկ ամսագրի հրա-տարակիչների և հոգվածների անբարեմտությունից և այն անբարյացակամ հայերից, որոնք բերմանում են երկպառակություն և զրգարություններ, և որոնք Ձեզ և հոգևորականությանը շարադետ վիրտ պատճառեցին, դրանց մասին կառավարությանն արդեն հայտնի է. ևս ծանոթու-թյուն եմ տվել և դեռ բարձր իշխանությունից կտանձահարվեն» (ՏԵՄ Մսերյանների արխիվ, թղթ. 206, վավ. 1587):



թացիկ այլ հարցերի շուրջը՝ կապված Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչների, Աստրախանում դպրոց հիմնադրելու, Աստրախանի տպարանից Լազարյան ճեմարանի համար տառեր ուղարկելու և այլ հարցերի հետ:

Լազարյանների արխիվում շատ մեծ թիվ են կազմում ներսես Աշտարակեցու նամակները, որոնք ընդգրկում են մոտավորապես 1810 թվականից մինչև 1850-ական թվականների կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը: Այդ նամակներում արտահայտություն են դրել ուսուպարսկական պատերազմական իրադարձությունները, Պասկևիչի և Ներսեսի գծառնության հետ կապված հարցերը, Էջմիածնի աթոռի և պարսկական տիրակալների փոխհարաբերությունների պատկերը, Ներսեսի կյանքի գովազդները Բիշնևում, ի վերջո՝ նրա կաթողիկոս դառնալու հետ կապված նյութերն ու հետագա գործունեության նկարագրությունը Էջմիածնում:

Ինչպես արդեն ասացինք, Խաչատուր Լազարյանը Ներսեսի միջոցով հավաստի լուրեր էր ստանում ուսուպարսկական պատերազմի մասին: Արխիվում զետեղված են Ներսեսի գրած բազմաթիվ նամակ-հաղորդումները և պաշտոնական այլ փաստաթղթեր, որոնք հանգամանորեն պատմում են պատերազմական իրադարձությունների և այն մեծ սիրո և համակրանքի մասին, որ հայերն էին տածում ուսանների նկատմամբ: Ի պատասխան նրա ջանքերի, Խ. Լազարյանն իր նամակներում բազմիցս նշում է, որ նրա ծառայությունները հայտնի են կայսերը և իշխաններին: Սակայն, ինչպես հայտնի է, Ներսեսը չի վայելում իր ջանքերի պատուհները. 1828 թ. մարտի սկզբին Բենկենդորֆը Ներսեսին և Նփրեմին ուղղած գրություններում հայտնում է, թե Ներսեսը նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերի մեջ համապատասխան աշխատանք կատարելու և Պոլսի պատրիարքի հետ կապեր հաստատելու համար (թղթ. 106, գործ 51, վավ. 141, 142): Արխիվում զետեղված են Ներսեսի հետագա գրությունները՝ կապված իր և Պասկևիչի գծառնության պատճառների քաղաքական հետ (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 92, 93, 95, 96, 109—111): Այս պատմության մեջ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ կաթողիկոսին և նույնիսկ Լազարյաններին հայտնի էր Ներսեսին մեկուսացնելու կառավարության քաղաքականության նպատակը: Այսպես, 1829 թվ. դեկտեմբերի 19-ին Խաչատուր Լազարյանը Ներսեսին խորհուրդ է տալիս իրրև կաթողիկոսի փոխանորդ վերադառնալ Պետերբուրգ, օգտվելով Բենկենդորֆի այն հայտարարությունից, թե պատերազմի ավարտից հետո Ներսեսն առանց թույլտվության կարող է վերադառնալ աթոռ (թղթ. 106, գործ 14, վավ. 139):

Խաչատուր Լազարյանը, սակայն, հետագայում ծանոթանալով իրերի դրությանը, 1830 թվ. մարտին գրած մի նամակում ստիպված էր խորհուրդ տալ Ներսեսին, որ նա ղգուշանա Պասկևիչից (թղթ. 106, գործ 14, վավ. 145):

Արխիվում պահպանված է և ռազմական մինիստր Չերնիշովի գաղտնի գրությունը Պասկևիչին (պատճեն): Այս նամակը ուղարկության արժանի է որպես ցարական գաղութային քաղաքականությունը մերկացնող մի փաստաթուղթ: Հաշվի առնելով Ներսեսի բողոքները, թաղավորը Չերնիշովի միջոցով հանձնարարում է Կովկասի իր փոխանորդին՝ առեւես հաղանձով վերաբերվել հայ կաթողիկոսի և հոգևորականության այն ներկայացուցիչների հետ, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ ժողովրդի վրա, և, հետևապես, դրա-



նով կանխել Ռուսաստանին նոր միացված ժողովրդի հուզումների ամեն մի հնարավորություն<sup>1</sup>:

Ներսեսի նամակները մեծ արժեք են ստանում նաև աթոռի վիճակի և պարսից բռնակալության գործողությունները պատկերելու առումով: Նա 1814 թ. գրում է, որ կաթողիկոսի վիճակը շատ ծանր է, սարդարը և Մահմեդ խանը հարկեր են պահանջում, և այլն: 1817 թ. դայրույթն է հայտնում այն բանի համար, որ պարսից բռնակալները զավթել են էջմիածնի կառքին լծվող 2400 ուսըլով ձեռք բերված երկու լավագույն ձիերը: Մի այլ նամակում խոսում է իր և պարսից իշխանավորների սրված փոխհարաբերությունների, նրանց ազահության, կաթողիկոսից զավթած քարիքների և այն մասին, որ ինքը ևս պարտավորվել է նրանց տալ մի ջահ, մի դիտակ և ժամացույց: 1820 թ. բողոքում է Հասան խանի ապօրինի գործողություններից, որը միաբաններից հսկայական գումարներ է պահանջում: 1821 թ. խոսում է Աբքաս Միրզայի ասպատակությունների մասին Բայազետի շրջանում և խորհրդածում վերջին 10 տարվա ընթացքում Բայազետի, Վանի, Ղարսի շրջակայքում բնակվող 40.000 հայ ընտանիքների կորստյան մասին: 1822 թ. անդրադառնում է թուրքական և պարսից զորքերի շարժմանը (Ղարսի, Կարինի, Բայազետի և այլ ուղղություններով), խոսում է ոտքի տակ կորած հայ ժողովրդի և նրանց մասին, ովքեր փախել են Շիրակ՝ ռուսական տիրապետության տակ անցնելու նպատակով: Այս շարքը տարիների հետ մեծանում է. հետագայում ներսեսը բողոքում է պարսիկ Միրզա Զաբբարի դաժանություններից, արքայորդի Աբքաս Միրզայի հարկային բաղադրականությունից, և այլն, և այլն: 1824 թ. օգոստոսին նա պատմում է սարդարի և պարսից արքունիքի հերթական մի նենգությունը, այն, թե ինչպես էջմիածնի միաբանության անունից մի դիմում են կեղծել և միաբաններին ստորագրել տվել, որով ռուսներին և վրաստանի կուսակալին համարում են էջմիածնի թշնամին (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 62):

1839 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին գրած բազմաթիվ նամակներում ներսեսը բողոքում է Բեսարաբիայի շինովնիկության ոտնձգություններից և տեղի բյուրոկրատական ապարատի ապօրինի գործողություններից (թղթ. 107, գործ 44, վավ. 328, 330, 332, 341 և այլն):

Ն. Աշտարակեցին իր նամակներում շատ մեծ տեղ է հատկացրել Թիֆլիսում կառուցվող դպրոցի շինարարության, դրա համար պահանջվող ծախսերի, ռուսումնական ծրագրերի, տպարանի հաստատության և դպրոցի հետ կապված բազմազան հարցերին (թղթ. 105, գործ 13, վավ. 170, 172, 173, 175, 189, 191, 192, 158, 159, 165, 202): Հետաքրքրություն են ներկայացնում և այն փաստաթղթերը, որտեղ ներսեսը խոսում է էջմիածնում սկսած իր շինարարական աշխատանքների մասին (Լճակի, դպրոցի, անտառատնկման և այլն): Լազարյանների արխիվում պահպանվում են և ներսես կաթողիկոսի ու

<sup>1</sup> Հետաքրքրական է, որ Ա. Երիցյանը «Կովկասի հայք» աշխատության մեջ հանգամանորեն շարադրելով ներսեսին Բեսարաբիա ուղարկելու հետ կապված իրադարձությունները, նախ չի անդրադառնում Լազարյանների և ներսեսի գրագրություններին, այնուհետև, հրապարակելով այդ հարցի հետ կապված բազմաթիվ գրություններ ու նամակներ, նա լուր հիշատակում է Զեռնիշովի նամակը, առանց այն հրապարակելու:

Մեր պրպտումները ցույց տվեցին, որ այդ նամակը ժամանակին, հավանաբար քաղաքական նկատառումներով, չի զետեղվել և «ԱԿԿ» ժողովածուում և, հետևապես, չի գտնվել Երեջյանի տրամադրության տակ:



Մատթեոս արքեպիսկոպոսի գրագրությունները ներքին գործոց մինիստրի հետ: Բանն այն էր, որ Լանսկոյին գրած նամակում Մատթեոս արքեպիսկոպոսը բողոքում էր իր թեմի եկեղեցական գործերի անկանոնությունից, այն բանից, որ համապատասխան գումարները բարեգործական նպատակով չեն օգտագործվում, եկեղեցիների շինարարություններն ու վերանորոգումները ձգձգվում են, ինքը ղուրկ է նյութական միջոցներից, իսկ կաթողիկոսից օժանդակություն չի ստանում, և այլն: Պատասխան նամակում Լանսկոյը հայտնում է, որ անթույլատրելի է եկեղեցական գումարները կենտրոնացնել մեկի մոտ, որը հաշիվ չի ներկայացնում: Լանսկոյն առաջնորդին լիակատար իրավունք է տալիս զբաղվելու այդ հարցով և գործը վերցնելու Խալիբովից. նա միաժամանակ այս հարցի վրա է հրավիրում կաթողիկոսի և Բեսարաբիայի նահանգապետի ուշադրությունը: Հայտնի է, որ Ներսեսն ընդդիմանում է այդ որոշմանը. արխիվում պահպանվում է Ներսեսի նամակը Լանսկոյին, որտեղ կաթողիկոսը վիրավորական էր համարում այն, որ առանց իրեն դիմելու մինիստրն շտապել է Մատթեոսի հրահրումով Խալիբովից հաշվետվություն պահանջելու վճիռ արձակել<sup>1</sup>:

Այս օրերին ներքին գործոց մինիստրը, հավանաբար, ոչ առանց Լազարյանների գիտության, որոշում է օգտվելով Մատթեոսի մայրաքաղաքում գտնվելու առիթից, Ներսեսի փոխարեն նրան հրավիրել թագավորի թագադրության հանդեսին: Ներսեսը խիստ զայրացած այդ վճռից՝ մի նամակով փորձում է պաշտպանել իր իրավունքները (թղթ. 112, գործ 64, վավ. 37, 51—53, 55):

Արխիվում եղած բազմաթիվ նյութեր լուսաբանում են Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ Միքայել Սալլանթյանի կյանքի վերջին շրջանի պատմությունը: Մի շարք վավերագրերից կարելի է պատկերացում կազմել Սալլանթյան-մանկավարժի գործունեության մասին և ծանոթանալ նրա մանկավարժական հայացքներին (թղթ. 103, գործ 5, վավ. 190—192, 209, 233, 236, 252, 274): Նվիրված լինելով ճեմարանի գործին և ամբողջ եռանդը գործադրելով ուսման դրվածքը բարելավելու նպատակին, Սալլանթյանը, սակայն, գտնվել է նյութական անապահովության մեջ և բողոքել իր վիճակից: Լազարյաններին ուղղած նամակներում նա զանգատվում է այն բանից, որ սենյակը խոնավ է, աշխատավարձը չի բավականացնում հոգալու ամենաանհրաժեշտ կարիքները, վառելիք գնելու հնարավորություն չունի, և այլն: Նյութական դրկանքներին միանում են և բարոյական դրկանքները: Սալլանթյանը բողոքում է և՛ էմիաթնի միաբանության, և՛ Հովհաննես կաթողիկոսի թշնամական վերաբերմունքից, և՛ այն բանից, որ իր վաստակը պատշաճ գնահատական չի ստացել: Ի վերջո, ազատվելու համար էջմիածնի հալածանքներից և նյութական դժվարություններից, Սալլանթյանը վճռում է մեկնել Պոլիս և այս հարցով դիմում է Լազարյանների օգնությանը: Վերջիններս բանակցում են կաթողիկոսի հետ և հարցնում նրա կարծիքը: Ելնելով այն բանից, որ Սալլանթյանը

<sup>1</sup> Ի դեպ, արխիվում պահպանվում է մի հետաքրքրական փաստաթուղթ, որը բացահայտում է Խալիբյան-քաղաքացու վարքագիծը: Վերջինիս աներձագ, Լազարյան ճեմարանի նախկին շրջանավարտ Դավիթ Օդաբաշյանը մի դիմումով բողոքում է իրենց «անօրեն և ամբարիշտ» փեսա Հ. Խալուսովից, որը «շունչով զերկիւղ յԱստուծոյ և ոչ զամօթ ի մարդկանէ», իրենց հոր մահվանից հետո կողոպտել է իրենց: (Տե՛ս Լազարյանների արխիվ, թղթ. 104, գործ 7, վավ. 136):



ժամանակին երգվել էր հավատարմորեն ծառայել աթոռին, Հովհաննես կաթողիկոսն այդ փաստաթղթի ուժով պահանջում է նրան հետ ուղարկել էջմիածին և ամեն կերպ արգելք հանդիսանալ նրա Պոլիս մեկնելուն: Միայն 1843 թ. ներսես կաթողիկոսի օժանդակությամբ նրան հաջողվում է մեկնել հայրենիք<sup>1</sup>:

Նյութական անապահովության մեջ է գտնվել և Լազարյան ճեմարանի մյուս ուսուցիչ Հարություն Ալամդարյանը: 1816 թվականին Հովհաննես արքեպիսկոպոսին ուղղած մի նամակում խոսելով հոգաբարձու Ռաֆայելի, նրա գործակիցների Հար. Բուդղանիչի և Մատվեյ Պավլիչի դավերի մասին (որի պատճառով և Լազարյանն իրեն ազատել էր աշխատանքից, ապա վերահասու լինելով ճեմարտությանը՝ վերականգնել), բողոքում է այն բանից, որ կրկին առանց ոռճիկի է աշխատում: Խնդրում է միջնորդել, որպեսզի գոնե 500 ռ. ոռճիկ ստանա:

Հավանաբար Ալամդարյանը իր նյութական անապահովության հարցով մի անգամ չէ, որ դիմել էր Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, որովհետև վերջինս 1821 թվ. այդ նամակների բովանդակությունը հաղորդելով Լազարյաններին, կից ներկայացնում է և նրա ծախսերի և եկամուտի հաշիվները՝ խնդրելով բավարարել նրա պահանջները:

Ալամդարյանը նույնպես բարոյական ծանր վիճակ է ապրել: 1816 թ. գգալով իր շուրջն ստեղծված անբարյացակամության մթնոլորտը, նա ստիպված է լինում մի նամակով խնդրել Հովակիմ Լազարյանին, որ վերջինս ուշադրություն չդարձնի իր մասին ստեղծված հերյուրանքներին (թղթ. 105, գործ 11, վավ. 7, 13): Այդ օրերին հավանաբար Լազարյաններից բողոքի նամակ ստանալով, Հովհաննես առաջնորդը շտապում է հանդիմանանքով լի մի նամակ ուղարկել Ալամդարյանին, նրան դիմելով ոչ իբրև սիրված որդու, այլ իբրև անխրատ որդու և ապերախտ ծառայի: Նա Ալամդարյանին հորդորում է թողնել իր հոռի վարքը, ճանաչել Լազարյանների շնորհը և ազնվորեն կատարել բոլոր պարտավորությունները (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 219):

Հետաքրքրական է, որ առաջնորդն այնուամենայնիվ Ալամդարյանի նամակի պատճենը ևս ուղարկում է Հ. Լազարյանին, նրա ուշադրությունը հրավիրում Ալամդարյանի պատճառաբանությունների վրա և խորհուրդ տալիս՝ խիստ լինել Ալամդարյանի հետ, բայց շնորհը չպակասեցնել, որ նա չհուսահատվի: Հետագայում ևս, երբ 1824 թ. կնոջ մահվանից հետո ծառայությունից ազատվելով Ալամդարյանը փոխադրվում է Աստրախան, առաջնորդը Լազարյաններին իրազեկ է դարձնում նրա հուսահատական վիճակին (թղթ. 105, գործ 13, վավ. 120, 122): Չնայած այդ ամենին, Լազարյանները, սակայն, շարունակել են հարգանքով արտահայտվել նրա մասին և միշտ բարձր են գնահատել նրա մանկավարժական տաղանդը: Այսպես, 21/12—1824 թվականին գրած մի նամակում Հովակիմ Լազարյանը ներսեսից խնդրում է ուշադիր լինել Ալամդարյանի նկատմամբ (որին համարում է «այր պիտանի և հմուտ մերոյ և ուսաց լեզուի») և նրան աշխատանք հանձնարարել նորաբաց Ներսիսյան ուսումնարանում:

<sup>1</sup> Այս հարցի մասին ինչպես Ե. Գեղամյանը, այնպես էլ Ե. Շահազիզը, այն կարծիքն են հայտնում, թե Սալլանթյանը 1843 թ. իբր «հակառակ իր ցանկության, արքունի ծախքով ուղարկվել է իր հայրենիքը՝ Պոլիս», (տե՛ս Ե. Շահազիզ «Միջակ վարդապետ Սալլանթյան», «Էջմիածին», 1946 թ., № 1—2, էջ 47):



104 թղթապանակի № 8 և 105 թղթապանակի № 11 գործերում զետեղված Ալամդարյանի բազմաթիվ նամակները լույս են ափոում ճեմարանի շրջանի նրա մանկավարժական, հրատարակչական և գրական գործունեության հարցերի վրա:

Լազարյանների արխիվի 100-րդ թղթապանակի գործում (առանց համարի) և 108 թղթապանակի № 60 գործում զետեղված են Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Մկրտիչ էմինի մանկավարժական և գիտական գործունեությունը լուսաբանող արժեքավոր մի շարք նյութեր, կոնդակներ և նամակներ: Այսպես, ներսես և Մատթեոս կաթողիկոսներն իրենց կոնդակներով շնորհակալություն են հայտնում նրա գիտական գործունեության համար, հրատարակության նպատակով նրան են ուղարկում Ղ. Փարպեցու Պատմությունը, «Դաշանց թուղթը», և այլն: Ստեփաննոս Նազարյանը (թղթ. 108, գործ 60, վավ. 20—22), Խ. Աբովյանը (վավ. 25—26), Մ. Հիսարյանը, Գ. Այվազովսկին, պրոֆ. Պետերմանը և այլ գործիչներ նրան գրած նամակներում շոշափում են ժամանակի համար մեծ կարևորություն ներկայացնող բազմաթիվ հարցեր: Քիչ-նեխց Սարգիս վարդապետը խորհրդածելով ներկա դարի հոգևորականության տգիտության, ծուլության և անհոգության մասին, դրվատում է էմինի աշխատասիրությունն ու ջանքերը (վավ. 35):

Լազարյանները լայն գրագրություն են ունեցել նվրոպական մի շարք գիտնականների, գերազանցապես հայագետներ Լանգլուայի, Դյուլորիեի, Պետերմանի հետ: Այդ նամակներում արծարծվում են վերոհիշյալ գիտնականների ընթացիկ աշխատանքների և նրանց հետագա անելիքների հետ կապված հարցեր: Այսպես, Պետերմանը Խ. Լազարյանին է ուղարկում իր «Հայոց լեզվի քերականությունը» աշխատությունը, Լանգլուան՝ ուղարկում է փոքր Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդության տեղեկագիրը: Հայագետ Վալսան դը Ֆլորիվալը, որը թարգմանել էր Խորենացու պատմությունը, կազմել հայագետների ցուցակը և հրատարակել Հայաստանի քարտեզը, Լազարյանների միջնորդությամբ իր գիրքը նվիրում է ռուսաց կայսերը:

Շահան Զրպետը ոչ միայն նամակագրական կապ ուներ Լազարյանների հետ, այլ նրանց միջոցով կապ էր պահպանում կաթողիկոսի և Գևորգ Արծրունու հետ:

Լազարյանները երկար տարիներ առանձնապես սերտ բարեկամական կապ են պահպանել Դյուլորիեի հետ: Նրա միջոցով Լազարյաններն իրենց հրատարակություններն ուղարկում էին նվրոպայի քոլոր նշանավոր գրադարանները և գիտական հաստատությունները: Դյուլորիեն Լազարյանների միջոցով զանազան գիտական հաստատությունների համար հայագիտական գրականություն էր ստանում Ռուսաստանից: Նա միաժամանակ Լազարյաններին խոստանում է ուղարկել Փարիզի հայկական ձեռագրերի ցուցակը և Լանգլուայի ուղարկած տվյալները՝ Սիս քաղաքի պատրիարքարանի վանքում պահպանվող հայկական ձեռագրերի մասին (թղթ. 127, գործ 61, վավ. 9): Դյուլորիեն Լազարյաններին խորհուրդ է տալիս Փարիզում հիմնել մի գրադարան՝ «Քրիստոնեական արևելք» կոչումով, որը կպաշտպաներ հայերի շահերը (թղթ. 104, գործ առանց համարի, վավ. 49):

1860-ական թվականներին նա հայտնում է, որ տպագրել է տվել «Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարան» գիրքը, որին կցվել է իր գրած մահախո-



սականը, Հովհաննես Լազարյանի մասին: Հավանաբար Լազարյաններն զբաղվել են Դյուլորիեին ուսանական ակադեմիայի անդամ ընտրելու գործով, որի համար նա շնորհակալություն է հայտնում իր բարեկամներից:

1854 թվականին Լազարյանները նրա հետ բանակցում են՝ Մխիթարյաններից Լազարյան ճեմարանի տպարանի համար տառեր ձեռք բերելու գործով:

Ընթացիկ այս հարցերից բացի, Դյուլորիեի և Լազարյանների գրագրությունների մեջ զգալի տեղ է նվիրվում Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանի վարքագծի հարցին: Վերջինս վստահություն չէր ներշնչում Դյուլորիեին, ուստի երբ նա իմանում է, որ Լազարյանները Փարիզի եկեղեցու շինության նպատակով 20.000 ֆրանկ գումարի փոխադրության գործը նրան են վստահել, շտապում է նախազգուշացնել Լազարյաններին: Հետագա նամակներում նա խոսում է իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին՝ այդ գումարը նրանից վերցնելու և քանկ հանձնելու ուղղությամբ (թղթ. 115, գործ 101, վավ. 70—76, 85—87, 89—91, 100): Այս առումով ուշադրության արժանի է Դյուլորիեի մի նամակը, որ նա 1855 թվականին ուղղում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին: Խոսելով այն մասին, որ Փարիզի հայերին հովվելու նպատակով այնտեղ ուղարկված Կ. Շահնազարյանը կովասեր է, վարում է մոլի և անառակ կյանք, խնդրում է հայոց ազգի պատիվը փրկելու նպատակով հետ կանչել նրան (թղթ. 115, գործ 101, վավ. 66):

Այս կամ այն առիթով Լազարյաններին նամակներ են գրել և բանաստեղծություններ ձոնել Ստ. Նազարյանը և Սմբատ Շահազիզը (թղթ. 108, գործ 96, վավ. 41, 42, թղթ. 106, գործ 35, վավ. 10):

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Գաբրիել քահանա Պատկանյանի և Լազարյանների, Գաբրիել քահանայի և Ներսեսի միջև ստեղծված նամակագրության պատմությունը, որը կապվում է Լազարյան ճեմարանում ուսուցչություն ստանձնելու Պատկանյանի ցանկության հետ: Մեր բանասիրությանը հայտնի է, որ 1830-ական թվականների վերջին Գաբրիել Պատկանյանը մի դիմումով Խաչատուր և Հովհաննես Լազարյաններից խնդրում է իրեն հնարավորություն տալ աշխատելու մայրաքաղաքի հայկական եկեղեցիներում և Լազարյան ճեմարանում: Երբ Լազարյանները հարցնում են Ներսեսի կարծիքը, վերջինս չի երաշխավորում Պատկանյանի թեկնածությունը և խորհուրդ է տալիս մերժել նրան: Խաչատուր Լազարյանը Ներսեսից շնորհակալություն է հայտնում այդ խորհրդի համար և հայտնում, որ այդպես էլ կվարվեն:

Լազարյանների արխիվում պահպանված մի շատ կարևոր վավերագրից երևում է, որ հետագայում Պատկանյանը չհրաժարվելով ճեմարանում ուսուցչություն ստանձնելու մտքից, ստիպված է լինում մի քանի նամակով դիմել և իրեն, Ներսես Աշտարակեցուն: Վավերագրից երևում է, նաև, որ Պատկանյանը գտնվել է շատ ծանր վիճակում, և շնայած տարիներ անընդհատ օգնություն է խնդրել, բայց «ոչ լսելի լինի ձայն իմ՝ և քաջ հասու եղէ, զի փակեալ են ինձ ամենայն դրունք յաջողութեան և յառաջադիմութեան» և ինքը դատապարտված է հավերժական անվանարեկության ու հալածանքի:

Ի վերջո, 1843 թ. փետրվարի 18-ին Ներսեսը մի ծավալուն նամակով Պատկանյանին բացատրում է նրա նկատմամբ ունեցած իր անբարյացակամության պատճառները: Այդ նամակում արժարժված հարցերը խոսում են այն մասին, որ Ներսեսի և Պատկանյանի միջև ստեղծված սառնությունը շատ



խոր հասարակական-քաղաքական արժատներ ունեն, որոնց լուսաբանումը կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության: Աշտարակեցին նրա դժբախտության պատճառ համարում է իրեն՝ Պատկանյանին, և նրան հանդիմանում է Հարություն վարդապետ Ալամդարյանի խորհրդով Հարություն Խուզարաշյանին հալածելու, Նախիջևանի քաղաքագլխի ընտրության առիթով Վորոնցովի հետ կապվելու («զի արգելցէ հաստատութիւն»), իբրև մանկավարժ գիտելիքներ շունենալու և բազմաթիվ այլ մեղքերի համար:

Լազարյանների արխիվում պահպանվում է Պատկանյանին ուղղված այս նամակի պատճենը, որը Ներսեսը ժամանակին ուղարկել էր և Լազարյաններին (թղթ. 107, գործ 44, վավ. 137):

Լազարյանները գրագրություն են ունեցել և բազմաթիվ այլ անձանց հետ, որոնց հետ կապված էին առևտրական գործերով: Դրանցից են՝ Նախիջևանի բնակիչներ Իվան Աբրահամովը, Խարախուշովը, Աստրախանի բնակիչներ Ն. Աղաբաբյանը, Աղ. Լազրովը, Մոսկվայի եկեղեցու երեսփոխան Գր. Մորոզովը, Լազարյանների գործակատարներ Ս. Սմիռնովը, Գր. Փալանթարովը (Մոսկվա) և շատ ուրիշներ:

Այն գրագրությունների մեջ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Նախիջևանի բնակիչ, պաշտոնաթող գնդապետ և կավալեր Իվան Աբրահամյանի նամակները, որոնք շատ արժեքավոր նյութեր են պարունակում՝ կապված ժամանակաշրջանի, Նախիջևանի հասարակության, հոգևորականության, քաղաքական անցքերի, մթերքների և ապրանքների գների, և այլ հարցերի հետ: Աբրահամյանը Լազարյանների հետ կապված էր երկաթի առևտրի գործով: Երկու ընտանիքների միջև հաստատված բարեկամությունն այնքան մտերմական էր, որ Իվան Աբրահամյանը ցանկանում էր նույնիսկ խնամիական կապեր հաստատել Հովակիմ Լազարյանի հետ:

Աբրահամյանը կապված էր իր քաղաքի առօրյայի հետ, երբ 1810 թ. Նախիջևանի հասարակությունը խնդրում է Հովակիմ Լազարյանի միջնորդությունը՝ Գրիգոր վարդապետին Մոլդավիայի առաջնորդ հաստատելու համար, Իվան Աբրահամյանն իր կողմից ևս միջնորդում է՝ հետևյալ հետաքրքրական դատողություններն անելով ժամանակի էջմիածնի հոգևորականության մասին. «Թե ըստասիցեմկ սը էջմիացնու կալո արաջնորդի հայտնի է ցեղ և մեզ ոչ բուստաց վարկը կիտեն ոչ լեզվաց տեղեակ են. ոչ տեղին քաղաքավարությունը միայն վարթապետ լինեն: Մեկ պարտիկ նորա լինիլ առաջնորդ. մեկ նորա պարտիկ ճանապարհն ցուցանել նա միայն մեզ օգնելով մեզանից բոլ հավակե» (թղթ. 102, գործ 6, վավ. 111):

Ընդհանրապես հոգևորականության տգիտության և շահամոլության մասին է խոսվում 1803 թ. գրված մի այլ նամակում, որտեղ ի դեպ, գրում է. «կիտիմ տեղիս քահանայից գիրերին երալ տեսանեկ պիտի ցիցաղեկ և իրավունկ ունեք: Ես առաջական գիտենալով մեր քահանայից կոնհիկ կացությունըն վասն որու հանգուցյալ մեր առաջնորդի հետ միշտ խոսվություն մեր այն էր, հընտու բողն և եկեղեցեաց բողն ինքն անուշ աներ և մեզ միշտ խաբեր և նոցա էթող կորացեալ և ի մեջ մեր միամիտ հասարակության որն մեզ սիրահարյալ էին, պարի հիշատակ էթող խոսվություն, անմիաբանություն» (թղթ. 102, գործ 6, վավ. 8):

Չնայած դրան, նա նախանձախնդիր էր հայոց եկեղեցու և իր հայրենի



քաղաքի վիճակի բարվոքմանը և նամակներում բազմիցս մտահոգություն հայտնելով էջմիածնի վիճակի մասին, Լազարյաններին խնդրում է օգնել էջմիածնի առաջնորդին: Իվան Աբրահամյանը ժամանակի առաջավոր մարդկանցից մեկն էր, որն անվերապահ ռուսական օրինադրության ունեւոր և այդ մասին արտահայտվում էր իր նամակներում: Շատ հետաքրքրական է այդ կապակցությամբ արած նրա մի հայտարարությունը: Նկարագրելով իր զինվորական որդու ճանապարհորդությունը ղանազան երկրներ (Վենետիկ, Վիեննա, Պոլիս, Տրիեստ, Մալթա և այլն), նա գրում է. «Գրե ինչ իմ սիրելի որդին, ասկասեր լինելով ամենայն տեղ հետեւել է հայոց ասկերն տեսանել և նոցա կացությանցն տեղեկանալ, եպսոքս զրե և ասե հայր իմ ի տերությունն սուրբ ընտանաց որ կան ընդ հովանավորության կայսերեն մերն մի անգամ ոտեն և հազար անգամ բարբ տան աստվածայ մեր հայոց ասկերն որ կան, ասե կարող չեմ գրով պատմել — որպիսի մեր ողորմելի ասկերն կան ցրովեալ և ի մեշ տարապանաց են» (թղթ. 102, գործ 6, վավ. 28):

Առևտրական հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում և Խարաշովի ու այլոց նամակները: Ի դեպ, Լազարյանների արխիվում պահպանվում է 1625—1809 թվականներն ընդգրկող ժամանակի հայ գործիչների և վաճառականների նամակների և դիմումների մի հավաքածու՝ կապված նրանց առևտրական գործունեության, Ռուսաստանից ստանալիք արտոնությունների, թագավորներին ընծաներ մատուցելու և այլ հարցերի հետ: Նյութերի այս հավաքածուն քաղվածաբար վերցված է Մոսկվայի արտաքին գործերի կոլեգիայի արխիվի գործերից (թղթ. 109, գործ 16, վավ. 1):

Առևտրական տեղեկությունների անգնահատելի աղբյուր է հանդիսանում Լազարյանների տոհմապետ վաճառական Նազարեթի 3 որդիների հաշվեմատյանը («Ռուզնամեն»), որտեղ ամփոփված են Հարությունի, Աղաղարի և Մանուկի առևտրական տան հլքի և մուտքի հաշիվները (1741—1750 թթ.): Վերահիշյալ մատյանում շարադրված են նրանց հլքի և մուտքի հաշիվները, բազմաթիվ անձանց անուններ, դնած և վաճառելի ապրանքների գները, ապրանքների տեսակները: Ըստ տարեթվերի նշված են այն քաղաքները, որտեղ կենտրոնացված է եղել առևտրական տան գործունեությունը (Սպահան, Ռեշտ, Թեհրան, Գիլան, Խոյ, Ղազվին, Հաշտարխան, Մոսկվա, Դերբենտ, Պետերբուրգ և այլն):



Անցյալ դարի առաջին տասնամյակի վերջին Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հայերն սկսում են նեղվել տնտեսապես: Ցարական կառավարությունը մեկը մյուսի ետեից հետ է վերցնում այն արտոնությունները, որոնք եկատերինա, և ապա Պավել Թագավորների կողմից շնորհվել էին նրանց:

Այդ արտոնությունները պահպանելու հույսով, սկսած 1810 թվականից, հայաբնակ քաղաքների հասարակությունը դիմում է Լազարյանների օգնությանը: Վերջիններս արձագանքում էին այդ դիմումներին: Տասնամյակներ շարունակ այդ գործով նրանք միջնորդել են համապատասխան միջոցների մոտ և իրենց խորհուրդներով օժանդակել հայ քաղաքների կողմից մայրաքաղաք ուղարկված դեպուտատներին: Հաճախ նույնիսկ Լազարյանները դիմումի պատրաստ ձևեր են ուղարկել կաթողիկոսին, որպեսզի վերջինս դրանք ընդօ-



րինակելով՝ ուղարկի թագավորին, կամ ում հարկն է։ Հայերի արտոնությունները պահպանելու գործը շահելու համար նրանք օգտագործել են պալատական շրջաններում և սենատորների մեջ ունեցած իրենց լայն կապերը։ Լավ գիտակցելով իրենց կատարածի մեծ նշանակությունը, կաղարջանների փեսա Իվան Հայրապետովը մի նամակում գրում է, թե Աստրախանցիների գործով զբաղվելով իրենք ավելի աստվածահաճ գործ կատարած կլինեն, քան եկեղեցիներ կառուցելով (թղթ. 102, գործ 17, վավ. 204)։

Այս հարցի շուրջը ծավալված գրագրությունները զգալի տեղ են գրավում արխիվում և առատ նյութ կարող են տալ Ռուսաստանի հայ գաղութների պատմությունն ուսումնասիրողներին։

Գրագրությունները տարվել են մի կողմից՝ Նախիջևան, Աստրախան, Ղզլար, Մոզդոկ, Գրիգորուպոլիս քաղաքների ներկայացուցիչների, մյուս կողմից՝ կաղարջանների միջև։

Այսպես, Նախիջևան քաղաքի առևտրականները խնդրում են օժանդակել՝ վերականգնելու համար օղու առևտրի իրենց նախկին իրավունքները։ Ուրիշ նամակներով խնդրում են օգնել աղատվելու համար կամուրջների համար սահմանված նոր հարկից, դատարանների ծախսերի համար պահանջվող հարկերից։ 1813 թ. խնդրում են օգնել պահպանելու Դոնի ջրերում ձկնորսությունը գրավելու իրենց իրավունքը և այլն։

Ղզլարի մերձակա գյուղերի բնակիչները դիմում են աղատվելու համար դինվորագրության օրենքից։ Ավելի ուշ, 40-ական թվականներին, Ղզլարի բնակիչները դիմել են և՛ կաթողիկոսի, և՛ կաղարջանների օգնությանը, որ հասարակությունը նախկինի նման հարկ վճարի ըստ ծխի, և ոչ ըստ շնչի (թղթ. 111, գործ 36, վավ. 132—135, 148, 149, 152)։

Աստրախանի հասարակությունը ներքին գործոց մինիստր Բլուդովին գրած դիմումով խնդրում էր օգնել ծայրահեղ նեղության մեջ գտնվող հայ ժողովրդին (թղթ. 111, գործ 36, վավ. 92)։ Խաշատուր կաղարջանին ուղղած մի նամակում Հովհաննես արքեպիսկոպոսը բողոքում էր Աստրախանի քաղաքապետից, որը նեղում էր ժողովրդին։ Նա միաժամանակ զանգատվում է և Ղզլարի քաղաքային կառավարիչներից, որոնք իրենց հափշտակություններով տղրուկի պես ծծում են Ղզլարի և գյուղական ժողովրդի արյունը։

1817 թվականին աստրախանցիք մի դիմում ուղարկելով կաղարջաններին՝ խնդրում են այն խմբագրել և ուղարկել կառավարող սենատին (այս դիմումով նրանք բողոքում էին տեղի «գլխավորների» պատճառած անտանելի նեղություններից (թղթ. 105, գործ 11, վավ. 85, 87)։

Գրիգորուպոլիս քաղաքի հասարակությունը կաղարջանների օժանդակություն էր հայցում՝ քաղաքից վտարել տալու համար ժողովրդի գլխին պատուհաս դարձած Մալեխին, քարտուղար Ոյեվսկուն, քաղաքագլուխ Օսեփովին։ Միաժամանակ նրանց ուշադրությունը հրավիրում են իրենց արտոնությունները պահպանելու հարցի վրա (թղթ. 111, գործ 36, վավ. 112)։

1841 թ. Մոզդոկի հայ հասարակությունը դիմում է կաղարջաններին, խնդրելով օժանդակել ղեպուտատ Ստ. Աղաբեկովին, որը դիմում է տանում կայսեր մատուցելու։ Մոզդոկի վրաց հասարակությունը խնդրում է օժանդակել իրենց հավատարմատար Աբր. Սաղվարեխիձովին, որն աղերսաթուղթ է տանում կաղարջաններին։



Մոլդավիայի հայերը բողոքում են արտոնությունների սահմանափակումներից (ներանց արգելվում էր կալվածքներ գնել, պաշտոնավարել, և այլն), խաշատուր Լազարյանը Վալախիայի և Մոլդավիայի իշխանության դիվանապետ գրաֆ Ֆ. Պոլենին գրած նամակում բողոք է հայտնում հայ բնակիչների նկատմամբ թույլ տրվող ոտնձգությունների և հոգևորականության իրավունքները սահմանափակելու դեմ (մի բան, որ ինքը նկատել էր իր ճանապարհորդության ընթացքում): (Թղթ. 106, գործ 51, վավ. 162—164):

Այս բոլոր հարցերի հետ միաժամանակ հայաբնակ քաղաքների վաճառականներին շափաղանց մտահոգել է վաճառականներին տրված արտոնության վերացման հարցը: Այս խնդրի շուրջը տասնյակ տարիներ անընդհատ նրանք գրագրություններ են վարել Լազարյանների հետ:

Լազարյանները սիրով ընդառաջելով հանդերձ հայերի բոլոր դիմումներին, իրենց գործունեության ընթացքում շարունակ ջանացել են մեղմել նրանց բողոքների սրությունը և համապատասխան խմբագրություններից հետո միայն ընթացք են տվել նրանց դիմումներին:

Լազարյանների արխիվի բազմաթիվ վավերագրեր լուսաբանում են նրանց կատարած բարեգործությունների հետ կապված հարցերը: Պահպանվել են աշխարհի տարբեր ծայրերից ստացված բազմաթիվ դիմումներ և աղերսագրեր, որոնք պատկերացում են տալիս Լազարյանների գործունեության մասշտաբների մասին: Այսպես, Մոզդոկի հասարակությունը 8000 ռ. է խնդրում՝ եկեղեցու շինությունն ավարտելու համար (Թղթ. 104, գործ 7, վավ. 79—80): Մանվել վարդապետը խնդրում է ստանձնել Ղրիմի ս. Խաչ վանքի զանգակատան կառուցման գործը (Թղթ. 105, գործ 11, վավ. 57): Ղզլարի հասարակությունը դրամական օգնություն և 1000 փութ երկաթ է խնդրում Լուսավորչի եկեղեցու շինությունն ավարտելու համար: Մուշի ս. Կարապետ վանքի միաբան Պետրոս վարդապետը, խոսելով ալլադգիների պատճառած տառապանքների և վանքի պարտքերի մասին, օժանդակություն է խնդրում: Կուրանի հայկական գյուղաքաղաքի բնակիչները նպաստ են խնդրում եկեղեցի և աղքատների համար տներ կառուցելու նպատակով (Թղթ. 107, գործ 44, վավ. 18): Երուսաղեմի պատրիարքը խնդրում է օգնել՝ տեղի հայոց ուխտատեղին հույների ոտնձգություններից պահպանելու գործում: Այլ նամակներում նա նպաստ է խնդրում աթոռի համար, որը ենթարկվում էր «բռնավոր ազգաց» անողորմ հալածանքներին և տառապում նրանց հարկահանական դաժան քաղաքականությունից: Օժանդակություն են խնդրում Լիմ և Կոուց անապատների առաջնորդները, որոնք բողոքում են ծանր զրկանքներից և պարտքերից: Նպաստ են խնդրում Զուղայի եկեղեցու վերանորոգման, Իսմայիլի եկեղեցու վերանորոգման, ապա և նոր եկեղեցի կառուցելու նպատակներով: Լազարյանները Ղզլարի Ս. Լուսավորչի եկեղեցու շինության համար տրամադրում են 1000 ռ., Փարիզի եկեղեցու կառուցման նպատակով՝ 20.000 ֆրանկ, Ներսիսյան դպրոցի շինության համար՝ 5000 ռ., և այլն, և այլն:

Լազարյանների օգնությունն են խնդրել և բազմաթիվ անհատներ՝ բազմապիսի գործերով:

Չի կարելի ասել, թե Լազարյանների ազգասիրական, կամ բարեգործական գործունեությունն անպատասխան էր մնում: Արխիվի վավերագրերի մի մասը վկայում է, որ հայ հասարակությունը փորձել է հատուցել նրանց բար-



յաղակամության և ջանքերի համար: Թուսաստանի թեմի առաջնորդների նամակներում բազմաթիվ հիշատակություններ կան այն մասին, որ Լազարյանների համար այս կամ այն քաղաքի հասարակության անունից ուղարկում են մրգեղեն, խաղող, ձուկ և այլն: Հետաքրքրական է, որ այդ ընծաները հաճախ ուղարկում էին ոչ միայն Լազարյանների, այլև ուսական բարձրաստիճան անձանց համար: Ընծաներ ուղարկում էին և առանձին վաճառականներ: Ինչ վերաբերում է հայաբնակ քաղաքների գործով ծախսվող գումարներին, ապա այդ ծախսերը կատարվում էին համապատասխան քաղաքի հաշվին: Այսպես, արխիվում փաստեր կան այն մասին, որ իրենց գործով Լազարյաններին ուղարկելիք 1500 ո. գումարը աստրախանցիք «Ժամանակի թշվառության պատճառով» հնարավորություն չունենալով միանվագ ուղարկել, ուղարկում են 3 նվազով (թղթ. 105, գործ 11, վավ. 94):



Լազարյանների արխիվի նյութերի մի զգալի մասը նվիրված է Լազարյան ճեմարանին: Ճիշտ է, եղած նյութերը թերի են և հնարավորություն չեն տալիս ամբողջապես վերականգնելու ճեմարանի պատմությունը, բայց ինչ էլ որ լինի, դրանք օգնում են պատկերացում կազմելու ճեմարանի շինարարության և սկզբնական էտապի ուսումնական պրոցեսի մասին: Այսպես, Հովակիմ Լազարյանի նամակներում հիշատակություն կա ճեմարանի շինարարությունն սկսելու, այդ նպատակի համար պահանջվող գումարների շափի, շենքի բացման, աշակերտների քանակի, առաջին ուսուցիչների և նրանց փոխհարաբերությունների մասին:

Հետագայում ճեմարանի հետ կապված հարցերին անդրադառնում է Խաչատուր Լազարյանը, որը խոսում է ճեմարանի հրատարակությունների, ուսման դրվածքի, մանկավարժների ընտրության և այլ հարցերի մասին: Ուսման դրվածքի հարցերը լուսարանվում են գերազանցապես Հ. Այամդարյանի, մասամբ և Մ. Սալլանթյանի և Ս. Պատկանյանի նամակներում: Այդ արժեքավոր վավերագրերից բացի արխիվում կան բազմաթիվ պաշտոնական պրություններ, հրամանագրեր, մուտքի և ելքի հաշիվներ, երեկոյթներում արտասանված ճառեր, և այլն: Արխիվում կարելի է գտնել ճեմարանի զանազան տարիների կանոնադրություններ, ընդունելության պայմանները, հաշվետվություններ, ճեմարանի սաների, շրջանավարտների, հեռացվածների ցուցակներ, ճեմարանի պատմության ուրվագիծը, գրագրություններ՝ կապված ճեմարանում հոգևոր և նախապատրաստական բաժիններ բացելու հարցի հետ, ճեմարանի նշանավոր դեպքերի տարեգրությունը (թղթ. 117, գործ 98), Լազարյանների կողմից ճեմարանին տրված նվիրատվությունների քանակի և անձեռնմխելի ֆոնդի հաշիվները (թղթ. 119, գործ 56), և այլն, և այլն: Մի շարք թղթապանակներում պահվում են ճեմարանի աշակերտների ու շրջանի գրավոր աշխատանքները (թղթ. 131, գործ 138, թղթ. 132, գործ 116, թղթ. 133, գործ՝ առանց համարի):

Արխիվում գտնվում են և բազմաթիվ նամակներ, որոնք գրվել են ճեմարանի նախկին սաների կողմից: Նամակագիրները սիրով և երախտագիտությամբ են հիշում իրենց ուսումնարանը և նրա տնօրեններին. դրանցից Դոր-



պատի համալսարանի ուսանող Հ. Տեր-Աբրահամյան Փափազյանցը այն կարծիքն է հայտնում, որ Լազարյանների գործունեությունն ավելի օգտակար է հայ ժողովրդի համար, քան նախնի հայ թագավորների և իշխանների գործունեությունը (թղթ. 112, գործ 42, վավ. 84): Լազարյանների նախկին շրջանավարտ Մ. Լոռիս-Մելիքովը 1868 թ. Լազարյան ճեմարանի խորհրդի անդամ ընտրվելու կապակցությամբ շնորհակալություն հայտնելով Խ. Լազարյանին, նրանց լուսավորական գործունեությունն ավելի արժեքավոր է համարում, քան ռազմի փառքը և քաղաքացիական վաստակը (թղթ. 104, գործ՝ առանց համարի, վավ. 85):

Ճեմարանի նախկին սաներից Դորպատի համալսարանի ուսանողներ Խ. Ավագյանցը և Ակիմյանը Լազարյաններին խորհուրդ են տալիս հայոց տպարանին կից մի գրավաճառանոց հաստատել («Լազարյանց դեպօ հայկական մատենից ի Ռուսաստան» անունով), որպեսզի տարբեր քաղաքներից կարելի լինի ցանկացած դիրքը պահանջել:

1842 թ. հունվարին Թիֆլիսից Հովսեփ քահանա Օրբելյանը հաղորդում է, որ Թիֆլիսում բնակվող ճեմարանի նախկին սաները նոր տարվա կապակցությամբ մեծ ճաշկերույթ են կազմակերպել ի պատիվ Լազարյանների: Սակայն, ճեմարանի սաներն իրենց երախտագիտությունը հայտնում են մի այլ, առավել մեծ, հայրենասիրական ձեռնարկությամբ. 1850 թվականին, Թիֆլիսի մի խումբ քաղաքացիների օգնությամբ նրանք հավաքում և ճեմարանի գրադարանին են նվիրաբերում հին ձեռագրերի մի հավաքածու: Ճեմարանի խորհուրդը հատուկ նիստով շնորհակալություն է հայտնում այդ գործի կազմակերպիչ Ստ. Մարտիրոսյան-Մատինյանցին: Դիրեկտորի պաշտոնակատար Զեփնոյի, տեսչի պաշտոնակատար էմինի, պրոֆեսորներ Զինովյեվի, Նազարյանի, և ուսուցիչների անունից հայտնվում է, որ նրանք բարձր են գնահատում այդ մեծագին բնծայարկությունը, և հավաստիացնում են, որ ճեմարանի պրոֆեսորներն ուսումնասիրելով այդ ձեռագրերը՝ նոր լույս կը սփռեն և՛ Հայաստանի, և՛ արևելյան ազգերի պատմության վրա (թղթ. 121, գործ 53, վավ. 118):

Լազարյան ճեմարանի ձեռագրերի հավաքածուի մասին արխիվում պահպանվել են նաև այլ վավերագրեր: Այսպես նշվում է, որ 1852 թ. Թեհրանի հայերը ճեմարանի թանգարանին են նվիրել մի քանի պարսկերեն ձեռագրեր: Հիշատակություն կա այն մասին, որ Ղարասուից Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցին 5000 ռ. արժեք ունեցող 60 ձեռագիր է նվիրում ճեմարանին (իբրև հատուցում՝ խնդրելով 3—4 աշակերտ ընդունել ճեմարան)<sup>1</sup>: Այդ հարցին նվիրված նամակներում նա խոսում է հավաքածուն ձեռք բերելու պատմության մասին և միաժամանակ արժեքավոր խորհուրդներ է տալիս ձեռագրերի պահպանության շուրջը: Այդ առիթով նա գրում է. «ամենախոնարհաբար խնդրեմ, զի ողորմած տերդ ինքնին թափանցեցես առ ի խոյզ ոմանց մատենիցն այնոցիկ. զի լիցին և պահպանութիւնքն ընդ այնմ սարասի ապա-

<sup>1</sup> Այս կապակցությամբ Ե. Շահազիզը գրում է. «Ս. խաչ տեղափոխվելով Գյումուշխանեցին քարեզարդում է վանքը, 15 տարի շարունակ դատարանների շեմքերը մաշկելով ետ ստանում խելված հողերը, Ղարասու քաղաքում դպրոց բաց անում և 1819 թվին այդ դպրոցի աշակերտներից 8 հոգու ուղարկում Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարանը, միաժամանակ 62 հատ հին ընտիր ձեռագիր մատյաններ ընծայելով ճեմարանին»: Տե՛ս Ե. Շահազիզ, «Շահինյան Մանվել ծայրագույն վարդապետ Գյումուշխանեցի», (Էջմիածին, 1946 թ., № 6—7, էջ 52):



հով և մանաւանդ կանոնեալ լիցի. ո՛չ որ իւրացուցանել, զիսկ հեղինակսն, որք կամին օրինակել՝ կարացեն, իսկ զմայրն ի համալսարանէդ հեռացուցանել բնաւ չեն իմ կամք. պարտաւորութիւն թողում առ ողորմած տէրդ հաստատուն կանոնով ամրափակել զկարգ գրքատանդ այդմիկ, զի մի՛ ցրուեսցին առ զանազան անձինս և աղգս» (Լազարյանների արխիւ, թղթ. 105, գործ 11, վավ. 131):

Այդ կարգի հրահանգներ է պարունակում և Հովհաննես Լազարյանի մի գրությունը՝ ուղղված ճեմարանի վարչությանը (թղթ. 118, գործ 88, վավ. 104): Այս փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ ժամանակին ինչպես Լազարյանները, այնպես էլ որոշ հոգևորականներ լիովին գիտակցել են ձեռագրերի արժեքը և արել ամեն հնարավորը՝ դրանց պահպանության գործն ապահովելու համար: Հայ ձեռագրերի ողբերգական պատմության մասին հատուկ են տեղեկություններ են պահպանվել Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակներում, ներսես արքեպիսկոպոսի և այլոց նամակներում: Այսպես, Եփրեմն իր կոնդակներից մեկում նշում է, որ անցյալ պատերազմների ժամանակ էջմիածնի վանքի այլ ունեցվածքի հետ միասին թալանվել է և գրադարանը, որի հետևանքով 100 գրքից հազիվ մեկն է մնացել (թղթ. 103, գործ 5, վավ. 93):

Լազարյանների արխիւում պահպանվել են մի շարք վավերագրեր կապված ժամանակի պետական խորհրդի նախագահ Ռումյանցևի հանձնարարականի հետ: Վերջինս ցանկանում էր ձեռագրերի իր հավաքածուն հարստացնել հայ մի շարք ձեռագրերով և ահա, նրա խնդրանքով Հովակիմ Լազարյանը դիմում է Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի օգնությանը (թղթ. 104, գործ 104, վավ. 58): Այդ հանձնարարությունը կատարում է Եփրեմ կաթողիկոսը, որն ի դեպ, նամակներից մեկում նշում է, որ մի քանի ձեռագիր է ճարել, բայց վանքում չկա գրագետ և գիտնական մեկը, որը կարողանա արտագրել դրանք (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 7, 11): Այս գործով զբաղվում են նաև ներսես Աշտարակեցին և Մելքիսեդեկ քահանա Ղամաղյանը: 1815 թ. Ն. Աշտարակեցին առանց կազմելու Լազարյաններին է ուղարկում Վարդան մեծի և Մատթեոս Ուռհայեցու պատմությունների ընդօրինակությունները և չի երաշխավորում, որ մի ձեռագրի հիման վրա կատարված այդ ընդօրինակությունները հարազատ կլինեն քնագրին: Նա խնդրում է կազմել տալ դրանք և ապա հանձնել Ռումյանցևին (թղթ. 103, գործ 9, վավ. 45, 47):

\* \* \*

Լազարյանների արխիւը հարուստ նյութ է պարունակում 19-րդ դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած պատմական անցուղարձերի մասին: 110 թղթապանակի № 15 գործում հավաքված են հայրենական պատերազմի հետ կապված նյութերը. այստեղ գտնվում են Ալեքսանդր 1-ի, Բարկլայ դե Տոլլիի, Կուտուզովի հրամանները, Մոսկվայի զինված ուժերի գերագույն հրամանատար Ռաստոպչինի, Ս. Պետերբուրգի զինված ուժերի գերագույն հրամանատար Վյազմիտինովի գրությունները:

102 թղթապանակի № 17 գործում գետնադրված Հարություն Լազարյանի նամակներում արտացոլված են պատերազմի առանձին դրվագները, Եվրոպայում ռուսական զորքի առաջխաղացման նկարագրությունները, գիտողություններ՝ կապված հրամանատարության և Արակչեևի իշխանության հետ, և այլն:



111 թղթապանակի № 126 գործում ղետեղված են Կոնստանտին Պավլովիչի և Նիկոլայի գրագրությունները՝ նվիրված զահակալության հարցին: 109 թղթապանակի № 28 գործի 27—33 վավերագրերը նվիրված են 121 դեկաբրիստների դատավարությանը:

106 թղթապանակի № 51 գործը գրեթե ամբողջովին նվիրված է ռուսպարսկական պատերազմին: Այստեղ ղետեղված են Լազարյանների թղթակիցներ Ն. Աշտարակեցու, Մ. Ղամաղյանի, Աղալո Մելիքդայինովի, իշխան Մ. Զ. Արղութինսկի — Երկայնաբազուկի և այլոց նամակները և դրանց հիման վրա կազմված Լազարյանների զեկուցագրերը: Այդ զեկուցագրերը, որ ժամանակին Բենկենդորֆի միջոցով ներկայացվել են թագավորին, հարուստ նյութ են պարունակում՝ նվիրված ռուսական զորքի առաջխաղացմանը և էջմիածնի վանքի օգնությանը ռուսական բանակին, Արարատյան դաշտի գյուղացիության վիճակին, պարսիկների գործունեությանը Թավրիզի, Գիլանի, Լենքորանի շրջաններում, էջմիածնի շրջանի պատերազմական գործողություններին, Պասկևիչի և Աբբաս Միրզայի փոխհարաբերություններին, Թավրիզի առմանը, Երևանի բերդի գրավմանը, և այլն: Արղութինսկի-Երկայնաբազուկի նամակները նվիրված են Օդեսայում ստեղծված վիճակին, Թուրքիայի հետ ունեցած և ունենալիք փոխհարաբերությունների հարցին: Գրիգոր արքեպիսկոպոսի նամակները լուրեր են պարունակում սուլթանական զորքերի շարժման և այլ հարցերի մասին:

Մի քանի վավերագրերում խոսվում է հայ վաճառականի անվան տակ ծառված Ասլան Հարությունովի մասին, որին հանձնարարված էր շեղոք երկրների նավով Օդեսայից մեկնել Պոլիս, մնալ այնտեղ այնքան ժամանակ, մինչև ռուսական զորքերն անցնեն Դանուբը և թագավորը միանա զորքին: Նրան առաջադրանք էր տրված այդ ժամանակամիջոցում տեղեկություններ հավաքել Պոլսի իրադարձությունների, ժողովրդի վիճակի և այլ հարցերի մասին, կապվել պատրիարքի հետ և նրան հաղորդել ռուսաց թագավորի դեպի հայ ժողովուրդն ունեցած բարյացակամության հավաստիքները (թղթ. 106, գործ 51, վավ. 145—148):

Արխիվի մի շարք փաստաթղթերում խոսվում է Կովկասի լեռնցիներին խաղաղեցնելու և նրանց նվաճելու հարցերի մասին (գեներալ Կրասովսկու կարծիքը, փոխարքա Վորոնցովի կողմ Դաղստանի բնակիչներին, և այլն): Ուշագրավ է, որ երբ 1838 թ. գեներալ Գոլովինը Կրասովսկուն գրած նամակում բողոքում է իր վիճակից (կապված լեռնցիների արշավանքների հետ), իր պատասխան նամակում Կրասովսկին նրան խորհուրդ է տալիս նախ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել լեռնցիների հետ, (որով ավելին կարելի է ձեռք բերել, քան զենքով), և ապա՝ խորհուրդ է տալիս Ցիցիանովի օրինակով նրանց մեջ համախոհներ ձեռք բերել և այդ կերպ կանխել նրանց յուրաքանչյուր քայլը (թղթ. 108, գործ 122, վավ. 13—16): Այս նույն գործում պահպանվել են և գեներալներ Կրասովսկու, Կոտլյարովսկու, Պասկևիչի, Ռիդիգերի, Ֆոն դեր-Օստեն-Սակենի գրագրությունները՝ կապված 1831 թվականի լեհական դեպքերի հետ:

Լազարյանների արխիվում պահպանվել են ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակվող ժամանակի բոլոր նշանավոր թերթերի այն համար-



ների հավաքածուները, որտեղ խոսվում է Ղրիմի պատերազմի մասին (թղթ. 111, գործ 79 և ուրիշներ):

Ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները նույնպես, թեկուզ չնչին չափով, իրենց անդրադարձումն են գտել արխիվում:

Ճորտատիրական Ռուսաստանի բարքերի քննող արտահայտություններից է Հովակիմ Լազարյանի նամակներից մեկում արված այն կարգադրությունը, որ Մաքսիմ ծառային վատ վարքի պատճառով զինվորության ուղարկեն (թղթ. 102, գործ 17, վավ. 115): Ըմբոստ ճորտին զինվոր ուղարկելու միջոցը, սակայն չէր կարող փրկել դրությունը, և ահա նիկոլայ 1-ի 1826 թվականի հրամանագիրը գալիս է հաստատելու ստրկության մղձավանջից ազատվելու տենչով վառված ճորտ գյուղացիության բեմելը: Այդ հրամանագրով նիկոլայ 1-ը կարգադրում էր նահանգապետներին՝ հերքել պատվող այն լուրերը, թե ճորտերը պետք է ազատագրվեն: Միաժամանակ կարգադրվում է պատժել դիմումներ գրող անձանց և վերականգնել խաղաղությունը երկրում (թղթ. 111, գործ 126, վավ. 51): Արխիվում պահպանվում է Ն. Ռեպինի գրությունը թագավորին, որտեղ նկարագրվում է մալոռուսական գյուղացիության ծանր վիճակը, հարկերի վճարման հետ կապված դժվարությունները, գյուղացիների ըմբոստացման փաստերը:

Սակայն միայն ռուս իրականության մեջ ծավալվող ազատասիրական խռհերը չէին, որ հուզում էին կառավարությանն ու նրա գաղափարախոսներին: Անցյալ դարի 20-ական թվականներին և նրանից հետո Ռուսաստանում ռեակցիոն մտքի ներկայացուցիչներին մտահոգել է նվրոպական ազատախոհությունը, որի դեմ էլ ցանկանում էին պատվարներ ստեղծել ռուս իրականության մեջ: Այս առումով խիստ հետաքրքրական է Բեսարաբիայի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի մի նամակը, որը նա ուղղել է Հովհաննես արքեպիսկոպոսին (1821 թ.): Այդ նամակում խոսելով հարեան երկրների քաղաքական անցուղարձի մասին, նա գրում է. «Յրկիրս մեր՝ խնամօք ամենակալին առտուծոյ և արդարութեամբ խնամաշատ կայսերն մերոյ Աղեքսանդրու ՚ի անդորրութեան և ՚ի ապահովութեան կայ, և ես պահեսցէ Տէր Հիսուս ազատ՝ համայն տէրութիւն նորա ՚ի տիրանենգ մոլորութենէ, որ բոլոր նվրոպիոյ արմատըն իմաստութեան այնու կուրացեալ՝ ջանան նորանոր օրինօք պատսպարիլ և զշար խորհուրդս իւրեանց ամենայն ուրեք փութան հասուցանել՝ առ ՚ի պարծանս վարկաճեալ՝ թէ տիրանենգութիւն է կատարելութիւն մտաց, զի աստուած ասեն՝ զամենեւինս հաւասար մարդ կաղմեաց, ընդէ՞ր պարտի սմա առաւել լինիլ, քան զմիւսն, և այլն»<sup>1</sup>:

1848 թ. ռուլյուցիայի նկատմամբ Լազարյանների բացասական վերաբերմունքն արտահայտվում է մի շարք, թեկուզ փոքրիկ, երանգներով: Արխիվում պահպանվում է մի բանաստեղծություն՝ «Голос русского» վերնագրով, որը գրված է ֆրանսիական ռուլյուցիայի արձագանքներից Ռուսաստանը հեռու պահելու նկատառումով<sup>2</sup>: Նշավակելով նվրոպայի փոթորիկները, բանաստեղծը ռուսներին կոչ է անում.

Среди безумного волнения  
Храни раздумный свой покой

<sup>1</sup> Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 80:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, թղթ. 106, գործ 35, վավ. 46:



Հետագա տասնամյակներում, երբ ռեոլյուցիոն շարժումները լայն շրջաններ են ընդգրկում, կազարյանները ամեն ջանք թափում են իրենց ճեմարանի սաներին հեռու պահելու համար այդ շարժումներից: Արխիվային փաստաթղթերը խոսում են ըմբոստ ուսանողներին ճեմարանից արձակելու և հայրենիք արտաքսելու մասին:

Ժամանակի համար շատ տիպական է մի ուրիշ օրինակ: 60-ական թվականներին, ինչպես նաև կազարյանի նիցցայում գտնված ժամանակ, բարոն Կորֆը, նրան է ուղարկում «Жизнь графа Сперанского» գիրքը և ցանկություն հայտնում, որ այն տարածվի արտասահմանում ապրող ռուսների մեջ. «Ինչ շատ հաճելի կլինի, եթե այդ գիրքը տարածվեր մեր հայրենակիցների մեջ՝ արտասահմանում, — գրում է նա: — Ամեն ինչ չէ, որ նրանք կարող են կարդալ: Այնտեղ միայն պամֆլետներ են Ռուսաստանի մասին»:

Արխիվի փաստաթղթերում խոսվում է Ռուսաստանի գաղութային բաղաբաղականության մասին, որը կիրառվում էր մանր ազգությունների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ ռուսական կառավարության հերիշխանությունը Կովկասում հաստատելու հարցին է նվիրված 112 թղթապանակի 42 դործի 41 վավերագիրը: Այստեղ խոսվում է Կովկասում ցարական կառավարության տիրապետությունն ամրացնելու, տեղի բնակչությանը կառավարության հետ կապելու, արտասահմանյան «վտանգավոր» գաղափարներից նրանց հեռու պահելու հարցերի մասին: Միաժամանակ առաջարկվում է կազարյան ճեմարանում և՛ ռուս ժողովրդի, և՛ կովկասյան ժողովուրդների զավակներից Կովկասի համար աստիճանավորներ պատրաստել և խուսափել լեռնյիներին ռազմական գիտելիքներ տալուց:

Կազարյանների արխիվի գրությունների, նամակների և դիմումների իշխող ոգին մնում է այն, որ հայ ժողովրդի համար անհամեմատ բարենպաստ պայմաններ են ստեղծված Ռուսաստանում և դեպի այդ երկիրն են դարձնում իրենց հայացքները՝ աշխարհի տարբեր ծայրերում ցրված հայերը: 1821 թ. մի գրության մեջ Մանվել վարդապետը խոսում է Անատոլիայի հայերի կրած ծանր տառապանքների մասին՝ «յոթնագլուխ վիշապի», «գազանացյալ սպանդանոցներում» և նրանց բուռն ցանկության մասին՝ Անատոլիայից անցնելու Ռուսաստան (թղթ. 105, գործ 11, վավ. 55):

Դեռևս վաղ ժամանակներում հայերի դեպի ռուսական կառավարությունն ունեցած սերն ու համակրանքը դրսևորող փաստաթղթեր են հանդիսանում Փիլիպոս կաթողիկոսի կոնդակը Վլադիմիր 4-ին (1644 թ.) և Սիմեոն կաթողիկոսի կոնդակը Պոտյոմկինին (1780 թ.): Այդ կոնդակներում բողոքելով հայ ժողովրդի և Աթոռի ծանր վիճակից, կաթողիկոսները խնդրում են ուշադիր լինել հայերի նկատմամբ: Մի այլ, անծանոթ հեղինակ 1780 թ. Սուվորովին գրած անստորագիր նամակում խոսում է Հայաստանը թուրքական և պարսկական բռնակալական լծից ազատագրելու և նրան անկախություն տալու հեռանկարների մասին (թղթ. 109, գործ 22, վավ. 34):

Կազարյանների արխիվի բազմաթիվ գործերում ղեկավարված են ռուսական թագավորների բազմաթիվ հրովարտականները, որոնք տրվել են կազարյաններին և Ռուսաստանի հայաբնակ բաղաբների բնակչությանը: Այդ իմաստով ուշադրության արժանի է հատկապես 136 թղթապանակը, որտեղ ղեկավարված են կազարյաններին տրված բոլոր հրովարտականներն ու ֆերմանները:



Արխիվում կան նաև Հազարյանների ելքի և մուտքի հաշիվները (թղթ. 124, գործ 137), զանազան ընկերությունների հայտարարություններ, գրավահառանոցների ցուցակներ, հայտարարություններ, ռեկլամներ և այլն (թղթ. 121, գործ 53, 107, թղթ. 122, գործ 91):

Արխիվում զգալի տոկոս են կազմում և դավանաբանական նյութերը: Հովհաննես և Ներսես կաթողիկոսները բազմիցս դիմել են Հազարյաններին՝ ռուսական մամուլում հայ հավատի դեմ տպագրվող հոդվածների հարցով: Այս կապակցությամբ հայ եկեղեցու դավանության մասին գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք պահպանվում են արխիվում: Դավանաբանական նյութերը գերազանցապես ամփոփված են 114 թղթապանակի 32, 86, 115 թղթապանակի 26, 117 թղթապանակի 23 և այլ գործերում:

Հազարյանների արխիվի նյութերի ուսումնասիրությունը կոթանդակի մեր գիտնականների ստեղծագործական աշխատանքին և նոր փաստերով կհարստացնի հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված նրանց ուսումնասիրությունները:

М. МХИТАРЯН

## ЛАЗАРЕВСКИЙ АРХИВ МАТЕНАДАРАНА

### Резюме

В 1956 году Матенадаран получил из Гос. публичной библиотеки им. Мясникова часть архива князей Лазаревых, хранившегося ранее в Москве, в Лазаревском Институте восточных языков. Материалы этого архива в основном отражают события политической и общественной жизни России и Армении первой половины XIX века.

В сообщении говорится о материалах, касающихся деятельности и связей Овакима и Хачатура Лазаревых, об основании Лазаревского Института восточных языков, о вопросах, поднятых в письмах Лазаревых, с одной стороны, армянских католиков, епархиальных начальников и деятелей культуры — с другой.

Особое внимание уделено документам, освещающим жизненные условия армянских жителей города Н.-Нахичевань, Кизляр, Моздок, Астрахань и т. п.

На основании материалов архива автор попытался охарактеризовать армянских деятелей того времени: Н. Аштаракеци, А. Аламдаряна, Г. Патканяна, М. Салланта и др.

В статье говорится также о документах, изображающих события, связанные с Отечественной войной 1812 года, с русско-персидской войной 1826—1827 гг. и присоединением Армении к России.